

TASTBAAR
VERLEDEN

Luit van der Tuuk

DE LIER VAN TROSSINGEN

HEROÏEK IN DE VROEGE
MIDDELEEUWEN

DE LIER VAN TROSSINGEN

Eerder verschenen van Luit van der Tuuk bij Uitgeverij Omniboek

Radbod (2018)

De Romeinse limes (2017)

De eerste Gouden Eeuw (2016)

De Franken in België en Nederland (2016)

Bonifatius in Dorestad (2016)

Vikingen (2015)

De Friezen (2013)

Luit van der Tuuk

DE LIER VAN TROSSINGEN

HEROÏEK IN DE VROEGE
MIDDELEEUWEN

Uitgeverij Omniboek

Uitgeverij Omniboek
Postbus 13288, 3507 LG Utrecht
www.omniboek.nl

Copyright © 2019, Uitgeverij Omniboek

Omslagontwerp en vormgeving binnenwerk Studio Mol
ISBN 9789401914543
ISBN e-book 9789401914550
NUR 684

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

Uitgeverij Omniboek vindt het belangrijk om op verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van dit boek is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid. Ook is het papier 100% chloor- en zwavelvrij gebleekt.

INHOUD

Woord vooraf	9
Inleiding	11
1. Romeinen, Alemannen en Franken:	
het bestuurlijke speelveld	19
Een bij elkaar geraapt volk	19
Strijd tegen en met de Romeinen	22
Talrijke koningen	28
Strijd tegen de Franken	32
Frankische overheersing	41
2. De krijgshoofd en zijn feestzaal: de maatschappelijke context	47
Van het collectief naar een krijgselite	47
Op geloften gebaseerde krijgsbendes	52
De feestzaal	57
De <i>sumbel</i>	65
Verloop van de ceremonie	71
Heildronken op de gasten en de goden	77

3. De bard en zijn verzen	83
Ideologie van de broederschap	83
Skalden en <i>scopas</i>	92
4. Muziek in de vroege middeleeuwen	103
Instrumentale begeleiding	103
Devote deugden	107
Muziek is emotie	112
Muzieknotatie	114
Temperamentvol spel	119
5. De Germaanse lier, een vorst waardig	125
Een aristocratisch instrument	125
Begrippen	131
De Germaanse lier	135
Van tokkel- naar strijkinstrument	140
6. De Germaanse lier in detail	145
Archeologische context	145
Opbouw van het instrument	148
Ontwikkeling	156
Speeltechniek	160
Stemming	169
7. De lier van Trossingen	175
De grafkamer van een rijke edelman	175
Beschrijving van het instrument	178
Dansende goden	185
8. Symbool van een heroïsch tijdperk	195
De bard als rapper	197

Noten	201
Bronnen	216
Illustratieverantwoording	226
Bijlage 1: Overzicht van vroegmiddeleeuwse liervondsten	227
Bijlage 2: Bouwplan van de lier van Trossingen	238

WOORD VOORAF

Wat is er mooier dan een tastbare vondst die een verhaal over een ver verleden vertelt? De lier van Trossingen is zo'n object bij uitstek. Dit muziekinstrument is het startpunt voor dit boek, dat een veel breder terrein beslaat dan alleen muziek. Het brengt iets van een wereld tot leven waarvan we maar weinig af weten. Door deze lier kan ik mijn verknochtheid aan de periode van de vroege middeleeuwen combineren met mijn interesse voor muziek en muziekinstrumenten.

Vanaf het prille begin is dit project een samenwerking geweest met luthier Jan van Cappelle, aan wie ik in de eerste plaats dank verschuldigd ben. Daarnaast dank ik allen die mij de helpende hand boden. Barbara Theune-Großkopf van het Archäologisches Landesmuseum Baden-Württemberg in Konstanz stelde gegevens ter beschikking van de originele lier van Trossingen. Aan de hand daarvan kon Jan van Cappelle de nauwgezette reconstructie bouwen die in het kleurkatern, afbeelding K21, is weergegeven. Lierspeelster Sanne van Gend testte samen met muzikant en geluidstechnicus Jimi Hellinga de in dit boek voorgestelde speeltechniek en -houding in de praktijk. Mediëviste Annemies Tamboer fun-

geerde als klankbord en deelde haar omvangrijke kennis van oude muziekinstrumenten. Bovendien hertaalde ze de aangehaalde fragmenten van *Beowulf* op sfeervolle wijze.

INLEIDING

*De ander moet met een lier aan de voeten
Van zijn heer zitten, rijkdom ontvangen,
En altijd snel een snaar aanslaan,
Laat het springende plectrum helder klinken,
Zijn zoet klinkende liernagel is het grote verlangen.
(Uit: *Het lot van de mens*)¹*

Wie kent niet de mondharmonica's van Hohner? Die worden al meer dan anderhalve eeuw gefabriceerd in het Zuid-Duitse Trossingen aan de voet van de Schwäbische Alb. In de jaren negentig van de vorige eeuw werd de productie verplaatst naar een industrieterrein ten zuiden van het stadje. De gebouwen op de oude locatie in het centrum van Trossingen werden afgebroken om plaats te maken voor nieuwbouw. Daarbij werd een vroegmiddeleeuws grafveld aangetroffen. In een van de graven werd een vrijwel geheel intacte Germaanse lier gevonden, een snaarinstrument waarop al tokkelend werd gespeeld. Het lijkt wel alsof Matthias Hohner het heeft aanvoeld toen hij zijn muziekinstrumenten uitgerekend op deze plaats begon te produceren.

Ook al is de zogeheten ‘lier van Trossingen’ een geweldige vondst, die op zichzelf een nadere beschouwing rechtvaardigt, toch vormt dit instrument in dit boek vooral een aanleiding om Germaanse lieren te beschrijven en vroegmiddeleeuwse muziek in het algemeen te verkennen. Daarbij is het van belang dat we dit instrument plaatsen in de samenleving en in het bijzonder de krijgselite waarmee het geassocieerd wordt. Deze verbinding leidt tot nieuwe inzichten in de muziek van de krijger-bard met zijn lier en het milieu waarin hij optrad.

Voor zo’n synthese moeten we balanceren tussen vakgebieden als archeologie, literaire geschiedenis, iconografie, musicologie en organologie (instrumentkunde). Door musicologische inzichten te verbinden met de belevingswereld van de Germaanse krijgselite krijgen we een idee van het spel van de bard. We komen een zich steeds herhalende, percussieve speelwijze met zeer eenvoudige motieven op het spoor, zoals die nog altijd in traditionele gemeenschappen wordt uitgevoerd. Het is een uitvoeringspraktijk die nog het meest aan hedendaagse rapmuziek doet denken.

Van de verschillende muziekinstrumenten die uit de vroege middeleeuwen bekend zijn, is juist de Germaanse lier als onderwerp van dit boek gekozen, omdat dit hét begeleidingsinstrument tijdens feestelijke bijeenkomsten van de aristocratie was. De meeste van de ons overgeleverde heldenliederen werden met zo’n lier begeleid. Dat plaatst dit instrument niet alleen in het muzikale middelpunt, het was ook een van de kenmerkende aspecten van de Germaanse wereld – denk aan de krijgsheer en zijn feestzaal, de krijgselite en de heroïsche verhalen uit een periode waarin geweld werd verheerlijkt.

Daarmee is de lier als aristocratisch instrument een symbool bij uitstek van zijn tijd. Met de lier van Trossingen hebben we letterlijk een stuk tastbaar verleden in handen.

De lier wordt pas echt interessant wanneer we dit instrument in zijn sociaal-culturele context plaatsen. Alles draaide om verhalen die in versvorm werden voorgedragen. Allereerst telde de inhoud. Het metrum en de melodie waren slechts bijzaak. En dat gold ook voor de instrumentale begeleiding met de lier. Willen we begrijpen hoe die gebruikt werd, dan moeten we dit instrument in deze context plaatsen. Welke liederen werden er gezongen, door wie en bij welke gelegenheden?

De Germaanse lier was niet zomaar een muziekinstrument, maar een prestigeobject met allure, ook al ziet de platte klankkast er bedrieglijk eenvoudig uit. In werkelijkheid zijn de teruggevonden exemplaren juweeltjes van vroegmiddeleeuwse instrumentbouw die een uitzonderlijk vakmanschap verraden – dat van Trossingen voorop. De lier was prestigieus en pretentieloos tegelijk. Het was een statussymbool van de aristocratie en tegelijk niet meer dan een begeleidingsinstrument dat slechts een bescheiden rol speelde bij de voordracht van liederen.

Om meer over dit instrument te weten te komen, maken we een omzwerving door Noordwest-Europa. Aan de hand van archeologische vondsten en vroege afbeeldingen kunnen we ons een voorstelling maken van de Germaanse lier. Schriftelijke bronnen vullen dat beeld aan en verschaffen bovendien meer gegevens over stemming en speeltechniek.

We gaan in het bijzonder bij Angelsaksische bronnen te rade, terwijl we voor archeologische vondsten vooral op Duitsland aangewezen zijn. Dit boek kent geen chronologische

of geografische demarcatie, maar wel een thematische, waarvan de Germaanse lier de kern vormt. Doordat dit instrument zowel qua tijd als qua verspreiding begrensd is, tekent zich toch een afbakening af.

Het onderscheid tussen de vroegmiddeleeuwse lier en verwante snaarinstrumenten is niet altijd even scherp te trekken. Daarom is de omkadering van het instrument dat hier de Germaanse lier genoemd wordt arbitrair. Met name bij de overgang van de getokkelde lier naar een gestreken variant is er eerder sprake van een andere speeltechniek dan van verandering in instrumentbouw.

Prominent aanwezig in dit boek is het Oudengelse heldenepos dat sinds de negentiende eeuw naar de held van het verhaal *Beowulf* heet en waarin we de lier op vijf plaatsen tegenkomen. Dit lied is de volmaakte verbeelding van de heroïsche wereld die in dit boek naar voren komt. Het epos behandelt abstracte zaken als de aard en het doel van dappere daden, en filosofische kwesties als de identiteit en de plaats van de mensheid in de wereld. Daarnaast wordt in *Beowulf* het meer grijpbare reilen en zeilen in de aristocratische feestzaal beschreven, de sociale structuren en de dynamische verhoudingen tussen de krijgshoofd en zijn gemalin, zijn gasten en zijn gewapende gevolg.

Een verhaal als *Beowulf* is nooit voor ons, met onze huidige culturele aannames, bedoeld geweest. Daarom kunnen we ons afvragen hoe dicht we de vroegmiddeleeuwse wereld kunnen benaderen. Een reconstructie van een voorbije wereld kunnen we niet maken, omdat we eenvoudigweg niet over alle parameters beschikken. Bij lange na niet. Volgens de anonieme dichter van het Oudengelse vers De Feniks wa-

ren de klanken van de lier een goddelijke vertroosting voor de mens en zo onschuldig als het geruis van de veren van een vliegende zwaan.² Het zijn mooie woorden waarbij we kunnen wegdromen, maar ze zeggen weinig over hoe het instrument werkelijk klonk.

Muziek behoort tot het immateriële cultuurgoed, want klanken zijn ongrijpbaar en vervliegen vanaf het moment dat ze ten gehore worden gebracht. De orale cultuur uit de vroege middeleeuwen brengt met zich mee dat we de woorden van de bard nooit zullen kennen. Slechts snippers van zijn liederen zijn bij toeval overgeleverd, dankzij de pen van een handvol ijverige monniken en IJslandse liefhebbers van oude verhalen. Daarom vormen de schaarse resten van muziekinstrumenten een belangrijke bron van studie. Samen met de dun gezaaide informatie uit schriftelijke en iconografische bronnen vergunnen ze ons een glimp van de klankwereld uit een ver verleden.

De verkregen gegevens kunnen we verbinden met wat er bekend is over vroegmiddeleeuwse muziekbeoefening in het algemeen. Gewapend met die kennis kunnen we de uitvoeringspraktijk van het lierspel op nauwkeurig gereconstrueerde instrumenten toetsen en iets van de sfeer proeven, ook al is die subjectief.

Op kopieën van archeologische vondsten kan niet gespeeld worden, maar wel op reconstructies of experimentele modellen. Toch zijn de resten van de lier van Trossingen zo compleet dat het voor dit boek nagebouwde instrument eerder een kopie dan een reconstructie genoemd kan worden.

Het nagebouwde model is getest en verschaft ons ergonomische informatie, maar dat is niet meer dan een hulpmid-

del. Er zijn vele culturele en sociologische aspecten die aan onze kennis kunnen bijdragen. Ook archeologische gegevens, zoals de positie van de lier in het graf waarin die gevonden is, de andere grafgiften en de status van de overledene zijn daar indicatoren voor.

De lier van Trossingen werd in het gebied van de Germaanse Alemannen gevonden. Daarom wordt in het eerste hoofdstuk eerst summier de geschiedenis van dit volk beschreven, ook al staan zij slechts model voor de Germaanse samenleving als geheel. De Alemannen worden hier beschouwd als exemplarisch voor de bevolking in de migratieperiode, een tijdvak waarin een krijgshaftige elite in het hele Germaanse gebied opkwam.

ROMEINEN, ALEMANNEN EN FRANKEN: HET BESTUURLIJKE SPEELVELD

Een bij elkaar geraapt volk

Het graf in Trossingen waarin de lier werd aangetroffen stamt uit de roerige migratieperiode die ook wel bekendstaat als het tijdperk van de grote volksverhuizing. Het was een tijd waarin Germaanse invallers al plunderend het Romeinse Rijk binnendrongen. Het centrale gezag was in de late keizertijd – de periode tussen de derde en vijfde eeuw – door interne machtsstrijd en opvolgingsoorlogen ernstig verzwakt geraakt. Troonpretendenten in Rome hadden een deel van de grenstroepen teruggehaald om hun eigen doelen militair te ondersteunen. De aandacht voor de grensverdediging raakte verslapt, waardoor Germanen de slecht verdedigde Romeinse gewesten konden binnentrekken zonder noemenswaardige tegenstand te ondervinden. Zij werden gelokt door de welvarende Romeinse provincies en misschien ook opgejaagd door andere Germanen of Aziatische nomadenvolken.

De Romeinen introduceerden het begrip ‘Germanen’ voor alle mensen die oostelijk en noordelijk van de Rijn woonden, maar de bewoners van dit gebied vormden allesbehalve een etnische of staatkundige eenheid. Hooguit is er sprake van

een taalkundige verwantschap. In dat geval moeten we ‘Germanen’ opvatten als een verzamelnaam van volken die een Germaanse taal spraken, ook al hebben de Romeinen dat niet zo bedoeld.

Chronologische begrippen

IJzertijd, klassieke oudheid, late keizertijd, migratieperiode, heroïsche tijd, Merovingische en Karolingische periode – er komen nogal wat tijdsaanduidingen voorbij, waarvan niet iedereen de chronologie paraat heeft.

De **ijzertijd** eindigde in onze streken met de komst van de Romeinen rond het begin van de jaartelling en begon zo’n 800 jaar eerder.

De **klassieke oudheid** is de periode die bij ons eindigt met de ineenstorting van het West-Romeinse Rijk in de vijfde eeuw. De **late keizertijd** is het laatste gedeelte daarvan, vanaf het aantreden van keizer Diocletianus in het jaar 284.

De **migratieperiode**, ook wel het tijdperk van de **grote volksverhuizing** of de **heroïsche tijd** genoemd, is de periode van de late vierde tot en met de zesde eeuw. Deze valt grotendeels samen met de overgangperiode van de klassieke oudheid naar de middeleeuwen die bekendstaat als de **late oudheid**.

De **Merovingische periode** is het tijdvak tussen 450 en 750, waarin koningen van het Merovingische huis over het Frankische Rijk heersten. Deze valt grotendeels samen met de Zweedse **Vendelperiode**.

De **Karolingische periode** is het tijdvak tussen 750 en 900, waarin koningen van het Karolingische huis over het

Frankische Rijk heersten. Deze valt voor een belangrijk deel samen met het vroegste deel van de vooral in Scandinavië en Engeland gehanteerde **Vikingperiode**, die tot de elfde eeuw doorliep.

Germanen uit het gebied van het huidige Duitsland belaagden de Romeinse provincies in *Gallia*, dat grotendeels met het huidige Frankrijk overeenkomt, maar ook gebieden in Zwitserland, België en Duitsland ten westen van de Rijn maakten er deel van uit. Het noordelijke deel van Gallië werd vooral bedreigd door Franken, Bourgondiërs en Alemannen – allemaal Germanen die zich rechts van de Rijn gevestigd hadden. Van hen bevonden de Alemannen zich in het stroomgebied van de Neckar en de Boven-Donau, ruwweg in het gebied tussen de Rijn en de Main in Zuidwest-Duitsland. Omdat Trosingen, de vindplaats van de lier die in dit boek centraal staat, in het gebied van de Alemannen ligt, kijken we speciaal naar dit Germaanse volk. Zij staan echter model voor alle bewoners van het hele Germaanse gebied.¹

Zoals het begrip ‘Germanen’ door de Romeinen in het leven geroepen werd, zo introduceerden zij ook de Alemannen als een ‘volk’. Er is bij hen echter eerder sprake van de migratie van kleine groepen individuen dan van een echte volksverhuizing. Een etnische eenheid is er nooit geweest. Een klassieke auteur stelde al vast dat de Alemannen bestonden uit *innumerabilis natio* (talrijke volken). Er ontstond hooguit een politiek verbond van Germaanse stammen in Zuid-Duitsland dat in de late keizertijd bekend stond als *Alamanni*.² In veel gevallen werden alle bewoners op de rechteroever van de Rijn

in de provincie *Germania Superior* (Opper-Germanië) als *Alamanni* aangeduid.

Een geograaf uit Ravenna schreef in de achtste eeuw: 'Het land van de Alemannen is door vele geleerden beschreven. Zij hebben dat echter niet in overeenstemming gedaan, maar ieder heeft op zijn eigen wijze steeds weer iets anders beweerd.'³

Nog altijd is er een grote leemte in onze kennis over dit volk, dat je eigenlijk geen volk mag noemen. De ons overgeleverde schaarse schriftelijke bronnen die iets over hen te melden hadden, zijn afkomstig van de Romeinen en later vooral van de Franken. Zij noemden de Alemannen in de marge van hun eigen geschiedschrijving, en waar ze iets inhoudelijks over hen optekenden, werd dat ook nog eens vanuit hun eigen perspectief gekleurd.

De Byzantijnse geschiedschrijver Agathias 'de Rechtsgeleerde' verklaarde de naam van de Alemannen in de zesde eeuw als een gemêleerde groep van samengebrachte mensen. Deze definitie van 'een bij elkaar geraapt volk', die hij van een kroniekschrijver uit de derde eeuw zou hebben overgenomen, lijkt wel de kern te raken. Alemannen betekent letterlijk 'alle mannen'.

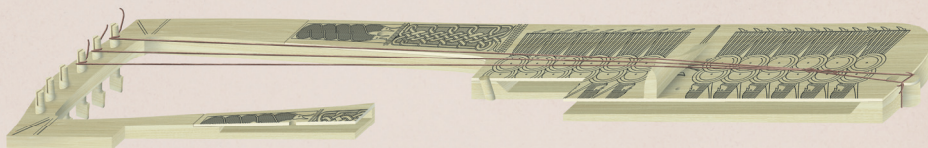
Strijd tegen en met de Romeinen

Volgens latere bronnen was de Romeinse keizer Caracalla in 213 het Germaanse gebied binnengetrokken, waar hij tegen de *Alamanni* zou hebben gestreden. Deze berichten zijn twijfelachtig, want contemporaine teksten noemen de *Alamanni* pas tegen het einde van de derde eeuw.

Heroïek in de vroege middeleeuwen

In de winter van 2001 werden in een Merovingisch grafveld op het terrein van de Hohner-fabriek in het Zuid-Duitse Trossingen twaalf graven uit de zesde eeuw blootgelegd. Het grootste en rijkste graf was van een belangrijk edelman, vermoedelijk een krijgsheer, getuige de waardevolle stoffen van zijn kleding en rijke grafgiften. Op zijn linkerarm lag een lier, een van de best bewaard gebleven exemplaren van heel Europa.

Dit boek laat zien waarom deze vondst zo bijzonder is en gaat uitgebreid in op de bouw en functie van de lier. Luit van der Tuuk verkent de vroegmiddeleeuwse muziek en plaatst die in de context van de krijgselite van de Germaanse samenleving waarmee dit instrument verbonden was. De auteur combineert in dit boek inzichten uit de archeologie, literatuurgeschiedenis, iconografie en musicologie. Deze synthese leidt tot nieuwe inzichten met betrekking tot de heldendichten van de krijger-bard met zijn lier en het milieu waarin hij optrad.

Luit van der Tuuk is auteur en publicist. Van zijn hand verschenen vele succesvolle boeken, waaronder *De Friezen*, *Vikingen* en *De eerste Gouden Eeuw*, dat bekroond werd met de W.A. van Es-prijs.

Uitgeverij Omniboek

WWW.OMNIBOEK.NL

NUR 684

ISBN 978 94 0191 454 3

9 789401 914543